

svého vysokého stáří se staral o zachování seniorského úřadu v její české větvi. Po příslušných poradách byl jí r. 1662 za seniora ustanoven jeho zeť Petr Jablonský-Figulus, ještě v Čechách rozený, tehdy kazatel v Mokřem u Gdanska, zároveň s Mikulášem Gertichem, kazatelem v Břehu, pro Jednotu polskou. Za písemné asistence Komenského vysvětlil oba jediný zbývající senior polský, Jan Bythner. Linie polských seniorů se udržela i nadále v rodu Jablonských a pak Cassiů [původem z Vysokého Mýta, kteří přes Skalici dospěli do Polska] a jejich druhů a nástupců. Naproti tomu Petr Figulus zemřel ještě před smrtí Komenského [1670] v Klajpedě a zůstal bez nástupce. Zbylí čeští Bratři viděli v seniorech Jednoty polské i své Starší. I to svědčí o stálém zájmu amsterodamského seniora o rodnou Jednotu, že ještě krátce před smrtí žádal Drabíka o posláni historického materiálu k jejím dějinám.

Královské učené společnosti londýnské věnoval r. 1668 svou teprve nyní tištěnou „Via lucis“ s výzvou, aby položila pravý základ svému bádání ve smyslu jeho úvah. A starost svých posledních dnů věnoval dokončení a vydání svého stěžejního díla pansofického „De rerum humanarum emendatione consultatio catholica“ [Všeobecná rada o napravení lidských věcí], na níž byl pracoval po desítky let. R. 1662 vydal její první dva díly „Pangergsii“ a „Panaugii“, Všeobecné povzbuzení a Všezáří. Další části velmi obsáhlého, sedmidílného spisu zůstaly v rukopise až po naši dobu. Patří mezi ně zejména „Panorthosia“ [Všenáprava] a „Pampaedia“ [Vševýchova]. Komenský zde doceluje své návrhy na obrodu lidstva cestou lepšího poznání Boha, člověka i přírody, lepší výchovou a lepším uspořádáním společnosti. I církev chce mít sjednocenu a obnovenu, při čemž mu — povíme o tom ještě — tane až do konce na mysli Jednota bratrská jako vzor. Jeho bohatě rozvinuté, promyšlené plány zacházejí zajisté až k utopiím, obsahují však také velmi mnoho rad zcela konkrétních a podnětných pro ekumenické úsilí dneška. Předběhl jimi nesmírně svou dobu, není však pochyby, že v nich měl na mysli církev viditelnou, sloužící Bohu na tomto světě, a neztrácel se v nadpozemských snech.

Jeho síly byly vyčerpány. Dne 15. listopadu 1670 zemřel v Amsterodamě. Byl pochován v blízkém Naardenu. Bylo častým zjevem, že se z přelidněného velkoměsta pochovávalo v sousedství. Hroby tam byly levnější. A v naardenském valonském kostelíku, jež si Komenský vyvolil pro svůj hrob, shromažďovali se k bohoslužbám také valdenští. Poslední český senior bratrský byl s nimi ve styku. Vypsáním hrůz jejich pronásledování právě protřpěného doplnil „Historii o těžkých protivěnstvích církve české“ v českém vydání [1655]. S jejich kazatelem a obhájcem Jeanem Légerem se sprátlil, když i on nalezl v Holandsku útulek [1662].

U KOMENSKÉHO je třeba počítat s velikou šíří osobnosti. Nebylo by správné sledovat jedinou z mnoha linií jeho myšlení, jedinou z tendencí jeho úsilí a zapomínat, jak se v jeho mysli i srdci sdružují, navzájem se nevyklučující. V jeho zbožnosti a theologii jsou vedle sebe projevy prosté bratrské víry i tóny mystické, theosofické a racionalistické. Asketické odvrácení od světa a zahledění do vlastního srdce, jako by nebylo ničeho a nikoho mimo dvojici Já a Bůh, a zase plný zájem o věci tohoto světa a o život politický, i plný důraz na církev, na Boží lid, na sborový život v řádu a kázni, na theologickou jasnost učení o Kristu, aby církev měla jasnou cestu víry před sebou. Je tu dobře bratrská linie zbožnosti s jasným příklonem k reformaci západní ve sporných bodech vůči výraznému luterství, s rozhořčeným protestem proti římskému antikristovství, ale je tu i upřímná ekumenicita, spojující všechny konfese evangelické, ba všechny křesťanské církve. Je tu vedle sebe zřetelný sklon k pietismu, mezi jehož přímé předchůdce je Komenský právem řazen se svou subjektivní zbožností citově vysoce stupňovanou — a značná míra důrazu na rozumové, přirozené poznání, kladené téměř na jednu úroveň s Božím zjevením v Písmu, spolu s velikou důvěrou v mravní schopnosti člověka: obé je příznak osvícenství, k jehož připravovatelům náleží bratrský biskup rovněž vším právem. R. 1661 vydal znovu spis Raymunda de Sabunde „Theologia naturalis“ a nejeden jeho návod pro ctnostný život